

УДК 811/161/2'373/7(091)

ВІРУВАННЯ НАРОДУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Самойлович Л.В.

Українська фразеологія є відображенням духовної культури та світогляду українців. З'ясування взаємодії мови й культури через фразеологію дає можливість глибоко дослідити лінгвокультурологічні аспекти вивчення цієї науки. Питання всебічних зв'язків між мовою й культурою, етносом, ментальністю, світоглядом є невичерпним для мовознавців і в останні десятиліття набуло особливої ваги. Це позначається на відродженні інтересу до національної культури, активізації в гуманітарній сфері людської життєдіяльності. На думку І. Падюкова, фразеологія як частина мови, її культурний компонент є “ядром національної свідомості, мірилом духовності народу” [11, с.4]. Тому, щоб пізнати менталітет українців, їхнє світобачення, необхідно знати фразеологію, а для розуміння фразеології важливо вивчати її в синхронії та діахронії, досліджувати історико-етимологічний аспект.

У науковій літературі неодноразово наголошувалося, що питання історико-етимологічного розвитку української фразеології ще недостатньо досліджені (див. праці Л. Авксентьева, Ф. Медведєва, В. Мокієнка, Ю. Прадіда, Л. Скрипник, В. Ужченка та ін.). Лише деякі наукові праці з фразеології присвячені історії та етимології стійких сполучень слів.

У нашому дослідженні спробуємо подати історико-лінгвістичний аналіз низки українських ФО, які виникли на базі народних повір'їв. Отже, метою статті є характеристика фразеологічних одиниць (ФО), основою для створення яких, ймовірно, стали вірування українського народу. Як відомо, віра українців у надприродні сили, їх глибокі релігійні переконання були частиною світогляду людей і займали важливе місце в житті людини. Принагідно зауважимо, що багато ФО формує семантичне значення на підставі певних ситуацій і їх сприйняття з боку тієї чи іншої особи, а частіше – нації, етносу. Відомий мовознавець В. Маслова зазначає, що “в мові звичайно закріплюються і фразеологізуються ті аспекти, які асоціюються з культурно-національними еталонами, стереотипами, міфологемами” [8, с.87].

Проаналізуємо деякі ФО української мови, які незначною мірою піддані лінгвістичному опису ще авторами лексикографічних праць XIX – поч. XX ст. У збірці М. Номиса подається порівняння *трусиця, як осичина* [10, с.218], що у ФСУМі зафіксоване як ФО *як осика на вітрі* [16, с.589]. Автор подає цікаву довідку про походження цієї ФО: “осичина тим труситься, що на її Скаріет повісився, другі кажуть, що на бузині повісився и тим вона не годиться для постройки (в бузнику чорт живе)”, Ос. 10 (XVI, 53) [10, с.52] і далі додає, “то зьпьяна такъ уже погано лас: Юда христопродавецъ на осині повісився”. Рад. – (1) на гіллі. Пр. [10, с.194]. На думку народознавців, через біблійні перекази сформувалося негативне ставлення до *осики*: на

ній нібито повісився Іуда, дерево не вклонилося Ісусу та й кірка під корою червонувата, мов кров'ю просочена, і лобить вона гриб підосичник з червоною шапкою тощо. За це християни назвали осику нечистою та проклятою рослиною. Хоча, “на думку біологів осика в місцях проживання Ісуса та Іуди не росла і нині там не поширена” [7, с.282]. Крім того, як писав Г. Ількевич і зазначав І. Франко, “з осичини не роблять коліс, бо вона не гнеться” [3, 2, с.482].

Давня легенда народила й забобонні звичаї. Про вірування та забобони людей, пов'язані з деревом осики, М. Забилін подає таку інформацію: “осиною народь признаеть проклятое дерево за то, что на немъ, по преданію, удавился Іуда Предатель и потому на этомъ деревѣ, хотя бы даже, если вѣтру нетъ, происходит шелестъ листьевъ, оно же имевтъ по суевѣрному понятію чрезвычайную силу противъ колдуновъ, и когда такому умѣршему и встающему из могилы осиновый колъ вколотять между плечъ, то колдунъ прекращаетъ свое загробное странствование” [5, с.275]. У фольклорній збірці “Галицько-руські народні приповідки” І. Франко подає ФО *осиковий му кіл у серце*, записаний у рідному селі Нагуєвичах з етимологічною довідкою: “Кленуть упира. Бувало так, що викопували упира з гробу і в домовині перевернувши трупа лицем в долину, вбивали йому в плечі осиковий кіл” [3, 2, с.481], яка підтверджує описане забобонне вірування. У праці М. Шанського “Опыт этимологического словаря русской фразеологии” фіксується ФО *вбить/вбивать осиновый кол (на могиле)* зі значенням ‘окончательно избавиться от чего-либо’. Автор словника пов'язує походження цієї, на його думку, власне російської ФО з віруванням про те, що “осиновый кол вбивали из суеверного страха на могиле предполагаемой ведьмы или упира, чтобы они не встали из могилы” [17, с.25]. Крім того, за народними уявленнями, на дев'ятий день після смерті людини-духа на подвір'ї, в кутку, треба вбити осиковий кілок, щоб душа покійного не блукала по світу.

Отже, простежується очевидний зв'язок цього вірування з ФО *вбити/забити осиковий кілок* із значенням ‘покінчити з чим-небудь, остаточно знешкодити щось’ [16, с.70], яка згодом набула ще й додаткової семантики ‘позбутись переслідування мерця’ за умови, якщо кілок вбити на його могилі, щоб злі духи не виходили з ями та не шкодили людям, а також з іншою ФО *до осикового кілка*, що пояснюється ‘до кінця життя, до смерті’ [16, с.375]. У М. Номиса ще подається ФО *колом ему в спину* (як що вмерло напевно) [10, с.55]. Віра в силу цього повір'я втілилась у прокляття: *пек ти осина – зі на ти – пропавби'сь, не снів бы'сь ся'* [6, с.73]; *зі на тя, пек тобі, осина* [10, с.184]; *нехай ему осичина (осина); цур тобі, пек тобі, осина тобі* [10, с.248]; *щоб ти на осині повісився!; щоб ти повісивсь на осиновій голлі* [10, с.194]; *агу на тя, а осина би ти* із поясненням ‘оклики для відвернення злого духа’; *пек та осина на тебе – відчипне на злого чоловіка'* [3, 2, с.482]; *а матері твоїй осичина!* ‘Брань: пожеланіє, чтобы бранимаго была пробита, какъ ведьма, осиновымъ коломъ’ [4, 3, с.66].

Цікавою є етимологічна довідка, подана до ФО, *цур тобі, пек тобі, осина тобі, марина*, де пояснюється компонент *марина* (*марена, смерть*). Далі зазначається, що так званий гр. Ефименко в “Чернігівських губернських відомостях” (1859) вважає: “*цур, чур*” относится к сокращенному *чурь, печь* и означает домашний очаг и домового, а *пек* одного происхождения с *пеку* и значит тоже, т.е. *цур тобі, пек* да сохранит тебя чур и очаг, а значит, главное *відцуратись* возникло в примененіи и освящаемому домашним очагом гостеприимству, т.е. “ти відцурався” объясняется темъ, что присутствие гостя

починалось особенною милостю **Чуро** [12, с.192]. У словнику П. Білецького-Носенка подається реєстрова одиниця **пекь** з поясненням “Адское божество у древних славянъ; отсюда пекло, пекти – огонь. **Пекь тобі** – да пожерете тебя адъ” [2, с.275], а до реєстрової одиниці **цурь** зафіксовано таке визначення: *древнее божество границь и пред Ёловь. Цурь тобі* – *отвяжись отъ меня* [2, с.383]. В українській народній фразеології є ФО для вираження незадоволення **хай йому цур, цур тобі нек тобі** [16, с.942]. Не виключено, що ця ФО пов’язана з хатою та хатнім вогнищем українців. Як відомо, у давні часи люди були переконані, що оселю тримають три речі – піч, покуть і пікна діжа. Вважалося, що вогонь у печі очищав домівку, не дозволяв проникнути “нечистій силі” [15, с.282]. Не випадковим є, мабуть, і виникнення ФО **винь крій пички родився** – *‘онь счастливець’* [2, с.283], оскільки відсутність злих духів при народженні дитини віщувала щастя, добро, достаток.

У збірці М. Номиса під заголовком “Річ” із посиланням на “Галицькі приповідки і загадки” Г. Ількевича міститься ФО **пищить, як дідько в градовій хмарі** [10, с.565]. Крім того, О. Афанасьєв у відомій праці “Поэтические воззрения славян на природу” згадує, що в сербів є подібна ФО **завертелся, какь чортъ передъ громомъ**. Чорт (дідько) – це негативна особа давньоукраїнської міфології, яка намагається вести боротьбу з вищими силами. Оскільки зрозуміло, що це для нечистої сили є неможливим, вона вдається хоча б до різноманітних наслідків, пустощів, обманів. Таким чином, у народі і виникали всілякі вигадки, люди вірили в них, не розуміючи істини. Походження цих варіантів ФО пов’язане з одним із таких вірувань наших предків, що буцім, коли гримить, то Бог їздить по небу й калачі возить. За малоруським оповіданням, у той час чорти попід небом його перекивають. Тоді “Богъ разсердитця и пуска в него громову струлу. Чортъ якъ побачить, то так и вдира... А якщо чорт не втече, тоды його закручує в градовій хмарі, тому, якъ собираетця на дощъ, то чорти вже знають и заране ховаютця въ лись” [1, с.265]. І. Франко до ФО **дідько грому боїт сі** додає, що це *‘народне віруванє, що кождий грім убиває одного злого духа’* [3, 1, с.428]. Можливо, описане народне вірування стало етимологічною основою ФО **як дідько в градовій хмарі** зі словом **пищить** і **какь чортъ передъ громомъ** зі словом **завертелся**. Крім того, у давнину серед українців було поширене стійке сполучення слів **бозя калачі везе**, яке зафіксоване в словнику К. Шейковського з поясненням *‘так говорять дітямъ, когда гримить’* [18, с.85]. Ця ФО пов’язана з віруванням українців у те, що всі явища природи – грім, блискавка, дощ, град тощо виникають у результаті різноманітних дій Бога, який веде на небі такий, як і в людей, спосіб життя.

Чимало повір’їв, які є частиною культурної спадщини українців, пов’язані з душею, яка в українській мові має багато значень. Це “внутрішній світ людини, її риси, якості, інколи – сама людини” [15, с.175]. Крім того, у книзі “Українське народознавство” Г. Лозко стверджує, що з індоєвропейських глибин дійшло до нас уявлення про душу, яка є відображенням небесного вогню або зіркою, яку Бог запалює при народженні немовляти й гасить її разом зі смертю людини. Відомо, що віра в зірки побутує в Україні донині. Отже, зірки завжди поєднані з Рожаницями – семеро статуй, які оточували Бога Рада, а також сім планет Сонячної Системи. Кожна людина народжується під певною планетою і при народженні отримує свою зірку-рожаницю, а на Свят-вечір сідають до столу тільки після появи на небі Зорі (Венери). У наших прародичів – стародавніх литовців – було повір’я, що при народженні дитини Богиня Верпея (Пряля) починає прясти нитку її життя, прив’язавши початок нитки до зірки, а коли людина вмирає,

Богиня перерізує цю нитку і тоді зірка падає. У всіх індоєвропейських народів є вислів “нитка життя” [7, с.175]. У збірках та словниках ХІХ – поч. ХХ ст. подаються такі ФО: **винь на тонку пряде** зі значенням *онь смотритъ в могилу, онь чахнет, онь проматываает имѣніе* [2, с.305]; **урвалась му нитка** (Льк.) – ‘урвало ся його щастє та успіх’ [3, 2, с.449]; **бог би ти віку урвав** – *прокляте; вік уявлено як нитку* [3, 1, с.216]; **віку собі надторочив** – *мовили про вдівця, що в-друге оженив ся* [3, 1, с.217]; **в нещасливу годину родив ся** (Наг.) – ‘бувають години щасливі і нещасливі’ [3, 2, с.446]; **під таков звідзов уродив ся** – ‘така йому доля судилася’. Там же фіксується вірування про падаючі зірки, записане в Крехові: “Як зізда летить, то годит ся казати “Амінь, амінь!”. Бо то нечисті падають. Кілько разів повіси “амінь”, тільки їх у мазь розіллє ся” [3, 2, с.168]. Крім того, І. Франко зазначає, що на Галичині існувало повір’я: “як би хто свою зізду відгадав, зараз би вмер”. Усе це є свідченням давнього вживання цих стійких сполучень слів у мовленні слов’ян. Відомий фразеолог В. Ужченко з цього приводу зауважує: “грецькі Мойри, богині людської долі; одна з них пряде нитку життя людини, друга, натягуючи нитку, визначає строк життя і третя, перерізаючи нитку, припиняє життя людини” [14, с.165].

Принагідно зауважимо, що це народне повір’я стало основою для творення багатьох ФО з компонентом *нитка*. У ФСУМі фіксується ФО **увірвати (урвати) нитку** – ‘покласти кінець чому-небудь, припинити що-небудь (про взаємини, дружбу)’ [16, с.910], **доля увірвала нитку** (заст.) – ‘хто-небудь помер’ [16, с.261], **душа на одній нитці держиться** – ‘хто-небудь ледве живий’ [16, с.278], **висіти на ниточці** – *перебувати в дуже непевному, невизначеному, критичному становищі* [16, с.103], **перервати нитку життя, прясти нитку життя, три чисниці до смерті** (чисниця – десята частина (три нитки) пасма) [9, 4, с.825]. Українська мова багата і ФО, компоненти яких відображають процеси, пов’язані з ниткою: **на останню прясти** – ‘бути близьким до смерті’ [16, с.714], **прясти на тонку** – *бути тяжко хворим* [16, с.714]. На основі цього повір’я виникло також ФО з компонентом *зірка*: **народився під щасливою зіркою** – *бути везучим, удачливим, щасливим* [16, с.533] (антонім: **родився під нещасливою зіркою**), **провідна зірка** – *те, що скеровує кого-небудь у житті, визначає чію-небудь діяльність* [16, с.336], **погасла зірка** – *хтось помер*.

Таким чином, розглянуті нами ФО як **осика на вітрі, вбити/забити осиковий кілок, до осикового кілка, хай йому цур, цур тобі пек тобі, як дідько в градовій хмарі, увірвати (урвати) нитку, доля увірвала нитку, душа на одній нитці держиться, перервати нитку життя, прясти нитку життя, три чисниці до смерті, на останню прясти, прясти на тонку, народився під щасливою зіркою, провідна зірка, погасла зірка** є ілюстраціями вірувань українського народу, у них змальовуються ті життєві дієства чи переконання, які, можливо, були покладені в основу цих ФО. Як зазначає В. Телія, фразеологічний склад мови – це “дзеркало, в якому лінгвокультурна свідомість ідентифікує свою національну самосвідомість” [13, с.48], і саме свідомість українського народу віддзеркалюється також і через вірування у фразеології. Отже, народна фразеологія – це відбиток картин реальності, у ній містяться фрагменти культури, історії, етнографії, психології, світогляду, релігії, менталітету, національного характеру цього народу.

Список літератури

1. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. – Т. 1. – М., 1865.
2. Білецький-Носенко П.П. Словарь малороссійскаго, или юго-восточногорусскаго языка / Підготував В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1966.
3. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. 1-3. – Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1901-1910.
4. Грінченко Б. Словарь української мови: У 4-х т. / Зібрала ред. журн. “Кіевская старина”, упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. – К., 1907-1909.
5. Забылин М. Русский народ его обычаи, обряды, предания суеверия и поэзия. – М. – Репринтное воспроизведение издания 1880 года. – Симферополь: Таврида, 1992. – 607 с.
6. Ількевич Г.С. Галицькі приповідки и загадки. – Відень, 1841. – С. 118.
7. Лозко Г.С. Українське народознавство. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Наука, 2001. – 321 с.
9. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. // Уклад. Яременко В., Сліпучко О. – К.: Аконті, 1999.
10. Номис М. Українські приказки, прислів'я и таке инше / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. К.: Либідь, 1993. – 768 с.
11. Падюков И.А. Народная фразеология в зеркале народной культуры. – Пермь, 1991. – 121 с.
12. Русский филологический вестник. – 1880. – Вып. 1. – Кн. 2. – Т. 3. – С. 192.
13. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.
14. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Радянська школа, 1988. – 279 с.
15. Україна в словах: Мовокраїнознав. слов.-довід.: Навч. посіб. для учнів загальноосвіт. шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто вивчає укр. мову / Упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. – К.: ВЦ «Просвіта», 2004. – 704 с.
16. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.
17. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Рус. Яз., 1987. – 240 м.
18. Шейковський К. Опыт южнорусскаго словаря: Въ четырехъ томахъ. – Томъ первый: А-З. – Выпускъ первый: А-Б. – Киевъ: Въ типографіи И.А. Давиденко, 1861. – 224 с.

Поступила до редакції 05.04.2006 р.